

15 Karl Reichl. Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure / RajhlK. Tyurkskij epos: tradicii, formy, poeticheskaya struktura / Karl Rajhl; per. s angl. V. Trejster pod red. D.A. Funka - M.: Vostochnaya literatura. RAN, 2023. – 383 s.

Received: 03.10.2024

MFTAP 17.71.07

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp233-247](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp233-247)

Б.С. Рахимов¹, Г.Т.Глеубердина², Ж.А.Рустемова¹, Б.М. Айтбаева³

¹Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, 100000, Қазақстан Республикасы

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

³Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

ТАРИХИ ЭПОСТАҒЫ КЕҢІСТІКТІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Бұл мақалада қазақтың тарихи жырлары мазмұны, көркемдік қуаты жағынан эпостық шығармаларымыздан кем түспейтіндігі айтылған. Мақаланың мақсаты рухани байлығымыз тарихи жырлардың тұтастығын бүгінгі көзқарастар тұрғысынан қайта қарастыру, яғни тарихи жырлардың шығу тегі мен дамуын, құрылымын, жанрлық ерекшелігін және фольклордың басқада жанрларымен арақатынасын толық ашу, сөйтіп көркемдік табиғатының тұтастанған жүйе екендігіне поэтикалық жағынан нақтылы көз жеткізу. Тарихи жырларды саралауда салыстырмалы және жүйелі талдау әдістері қолданылды. Тарихи жырлардағы кеңістіктің сәйкестенуі және баяндаудағы уақыт түрлерін батырлық жырлармен салыстыра отырып, өзіндік ерекшеліктері ашылды. Мақала нәтижелері поэтика ғылымының зерттеу әдіс-тәсілдеріне байланысты тарихи жырлардың көркемдік болмыс-бітімін таразылап, тұтастай құрылымдық жағынан қарастырылды. Тарихи жырлардың шығу тегі мен дамуы, құрылымы, жанрлық ерекшелігі және фольклордың басқада жанрларымен арақатынасы ашылды.

Кілт сөздер: тарихи эпос, кеңістік, көркемдік, поэтика, уақыт

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қоғам өміріндегі ұлы өзгерістер ұлттық тарихи-мәдени құндылықтарымызды аса маңызды мәселе ретінде жан-жақты зерттелуіне толық жол ашты. Саяси-әлеуметтік, экономикалық, халықаралық салада да оң өзгерістер болып жатқанын, тәуелсіз Қазақстан республикасының дербес жол таңдағанын әлемдік қауымдастық біліп, танып отырғаны бүгінде жаңалық емес, ақиқат. Қазақ жұрты өзінің рухани ескерткіштерін түгендеп, генетикалық мәйегіне зер салып, нағыз ұлттық көркемдік-эстетикалық байлықтарын жүйелі түрде зерттеп, жаңа бағытқа бет алғаны, өзгесін айтпағанда, гуманитарлық ғылымдардың барлық саласында байқала бастады. Тіпті Еуропа, Америка Құрама Штаты, шығыс мемлекеттерінен зерттеуші ғалымдар келіп қазақ фольклорын, қазіргі әдеби даму процесіне зейін қоя зерттей бастауы мемлекеттің саяси-экономикалық қана емес, рухани-мәдени құндылықтарының танымдық-философиялық қуатын байқатса керек.

Тарихи жырлар қазақ халқының, ұлт мәдениетінің ғасырдан ғасырға ауысып, бізге жеткен асыл мұрасы. Тарихи жырлар бүгінгі таңға дейін зерттелмеді деген ұғым қалыптаспаса керек. Керісінше бұрын жасалған ғылыми жетістіктерімізді бағалай келе алдымызда ұлттық рух, ұлттық мінез халық менталитеті өресінде терең зерттеу мәселесі тұрғанын айтуымыз қажет.

Тарихи жырлар көбіне тарихқа байланысты салыстырылып, одан сол тарихтың айы-күні, жылы іздестіріледі. Ол аз болса, тарихи жырлардан ойып алып, керегіне қарай жарату да орын

алған. Анығына жүгінсек, тарихи эпоста белгілі бір дәуірдің шындығы сөз болады. Біріндегі жоқты екіншісі толықтырады. Бұдан тарихи жырлардың тұтастануын аңғарамыз. Ендеше оны бөлшектемей біртұтас алып зерттеу түпкілікті нәтиже береді. Эпостың өзіндік өзгерісі, жанрлық ерекшелігі сонда ғана танылады.

Қазақ халқының тарихи тағдырында XV-XVIII ғасырдың алар орыны айрықша. Бұл кезең – қазақ хандығының дербестігі, бүтіндігі, қазақ халқының азаттығы сияқты алапат асқақ мәселелерді күн тәртібінде шығарған шақ. Ұлы мұрат жолында қазақ халқы шын мәніндегі елдік пен ерліктің үлесін көрсетіп, өзінің ұлттық болмысын біржолата қорғап қалды. «Ел болса ер туғызбай тұра алмайды» - деп айтқандай, тарихи сыны мол шақта елдің амандығы мен жердің бүтіндігін мұрат тұтқан әйгілі тұлғалар тарих сахнасына шықты. Тәуке, Абылай сияқты хандар, Ер Олжабай, Қара Керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Бәсентиін Сырымалай, Балталы Оразымбет, Сіргелі Елшібек, Уақтан шыққан Баян, Тарақты Байғазы сияқты батырлар, Бұқар, Тәтіқара, Қанай, Толыбай, Төле, Әйтеке, Қазыбек сияқты шешен-билер бірі ақыл-айласымен, екіншісі ерлік істерімен, келесісі тапқырлық-даналығымен елінің амандығын, жерінің бүтіндігін қамтамасыз етті. Осынау эпикалық кезең өзінің рухына лайық жыр-толғауларды дүниеге әкеліп, қазақ халқының қаһарман ерлігі өлмес өнер тіліне түсті. Әсіресе, елім деп еңіреп туған батырлардың өнегелі өмірі мен ерлік істері туралы сыр шертетін тарихи жырлардың қалың шоғыры дүниеге келіп, олар шын мәнінде қазақ халқының асқақ рухын танытатын көркем шежіреге айналды.

КІРІСПЕ

Қазақ тарихи жырлары жайында пікір айтып, ғылыми тұрғыдан зерттелу тарихы екі кезеңді меңзейді. Оның біріншісі, XX ғасырға дейінгі кезең, екіншісі, XX ғасырдан бастап жүзеге асырылды. Бұл істе алдымен Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, И.Н.Березин, Ә.Диваев еңбектері аталады. Өз тұстарының пікір-пайымдауларына қарағанда, өткен ғасырдағы тарихи жырларға байланысты дәлелді тұжырымды Ш.Ш.Уәлиханов еңбегінен кездестіреміз. Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарынан бастап қазақ фольклортану ғылымын қалыптастыру, терминологиялық ұғымдарды саралау ісі жедел қолға алынып, оны орнықты түрде жүзеге асыруға зор үлес қосқан А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, М.О.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов аса көрнекті жазушыларымыздың тарихи жырларға қатысты еңбектерінің құндылығы жоғары екені даусыз. Эпостың халық тілегіне сәйкес өмір шындығынан туатындығын, ондағы болған оқиғалар көрінісі тарихи жырларда басым екендігі жөнінде Б.Кенжебаев, Ә.Х.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Қ.Жұмалиев, Х.Ищанов, Қ.Мұхамедханов, Р.Бердібаев еңбектерінде арнайы қарастырылды. Тарихи өлең, жырлардың шығу тегі, дамуы турасында «Қазақ әдебиеті тарихы», «История казахской литературы» атты еңбектерінде Е.Ысмаилов, Б.Уахатовтар зерттеулерінде сөз болған. Тарихи өлең, жырларға кеңінен тоқталып, терең талдаулар жасаған ҚҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және Өнер институты шығарған «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» атты кітапта да мол мағлұматтар берілген еді. Тарихи даму барысында талай тар жол, тайғақ кешуді бастан өткерген қазақ халқы бүгінгі таңда тәуелсіздікке қол жеткізді. Бұл орайда тарихшы ғалымдарымыз Е.Бекмаханов, М.Қозыбаев, Р.Сүлейменов, В.А.Моисеев, Ж.Қасымбаев, Ж.Артықбаев және т.б. зерттеулері маңызды тарихи зерттеулер болып табылады. Монографиялық тұрғыда З.Сейтжановтың «Тарихи эпос» (1994), Б.С.Рахымовтың «Тарихи жырлар тағылымы» (1997), «Тарихи эпос табиғаты» (1999) зерттеулері жарық көрді. Аталған еңбектерде де тарихи эпостың дәстүрлік белгілері мен дәуірлік жағынан барлық үлгілерін тұтастай кешенді түрде саралап, тек пен түр жағынан зерделеу қажеттігі ескерілді. Дегенмен соңғы он бес жылда тарихи жырлар зерттеу объектісінен кенжелеп қалуда. Осы мақаланы қолға алудың да басты себеп-салдары мен негіздері осында болып отыр.

ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Қаһармандыққа толы ұлт тарихында өшпес із қалдырған тұлғалардың өмірі мен ерлігін дәріптеген реалды-тарихи эпостарды зерттеген Ә. Қоңыратбаевтың «Қазақ эпосы және түркология» [1], Ш. Ыбыраевтың «Эпос әлемі» [2], Б.С.Рахимовтың [5], Б.М.Айтбаева, В.А.Рахметова, А.М.Мауленова, А.С.Смаилова, С.Ж.Шахина, З.З.Кадина, З.Б.Ахметжановалардың [3, 6, 10], М. Мағауиннің «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет» [4], Р. Бердібаевтың [7, 8], С.Қасқабасовтың «Қазақ фольклорындағы тұтастану құбылысы» [10] атты еңбектері қарастырылды.

Зерттеу тақырыбымыз ұлттық көлемде үлкен маңызға ие болғандықтан, әдебиеттанушы ғалымдардың зерттеулеріндегі салыстырмалы талдаулары, одан шыққан қорытындылары мен құнды ойлары есепке алынды.

Тарихи жырларды зерттеу барысында билеуші бейнесі ашылатын жыр жолдарын топтастыру, басқа сөздермен ажырату үшін салғастыру және құрылымдық талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар зерттеу жұмысын жазу барысында тарихи-салыстырмалы, анализ-синтез сынды әдіс-тәсілдер және негізінен салыстырмалы әдістер кеңінен қолданылды. Ол үшін бақылаудың түрлері үздіксіз қарастырылып, жинақтау, жүйелеу және қорытындылау арқылы орындалып отырды. Жалқыдан жалпыға қарай орындалу амалдары жүзеге асырылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ эпосының тарихилығы турасында пікір айтып, арнайы зерттеулер жасаған ғалымдардың назарынан жырдағы кісі есімдері, жер атаулары қалыс қалмаған. Кісі есімдері мен жер атаулары бойынша қуалай пікір білдіріліп, кейде оның қисынсыз дәлелдеме болып шыққандығын білеміз. Егер бір ғана батырлық эпостың бүкіл нұсқасын алдыңызға алып жайып тастап, жағрафиялық картаға ондағы жер-су аттарын түсіріп көрсек, алғашқысындағы мен кейінгілері сәйкес келіп жата ма екен. Бұлайша қарау – эпосты таза айна-қатесіз тарих деп түсінушілік. Керек десеңіз жырау-жыршы дегенге күмән туғызып, оның шығармашылығын жоққа шығару. Бұл мақсатта ең алдымен эпосты жасаушылар кімдер, олардың шығармаларында жер-су атаулары қалай көрініс тапқан, неліктен нақтылықтан гөрі шарттылыққа басым тұрады деген сауалдарға жауап іздеуге тырыстық. Алысқа бармай-ақ, XVIII ғасырдағы елім-жерім дегенді асқақ үніне қосқан, қазақ еліне есімдері мәшһүр жыраулар поэзиясына үңіліп көрейік:

Кеше тоқыраулы судың бойынан,
Тоқал терек түбінен,
Ніл дарияның басынан,
Күмкент шәрінің қасынан,
Перінің қызы Перизаттан туған,
Қара Мерген атасы,
Сөзімнің жоқ қатасы
Кеше бұл тұрымтайдай ұл еді-ау,
Түркістанда тұр еді-ау,
Әбілмәмбет ағана
Қызметші жүрген ұл еді-ау [5, 96]

(Абылайға арнаған Тәттіқара ақын арнауы)

Баян Аула, Қызыл тау,
Абыралы, Шыңғыстау,
Қозы Маңырақ, қой Маңырақ
Арасы толған көп қалмақ,
Қалмақты қуып қашырдың,

Қара Ертістен өткізіп,
Алтай тауға асырдың!
Ақ шәуліге қос тігіп
Ауыр қол жиып алдырдың [5, 96]

(Үмбетей жыраудың Бөгенбай өліміне арнаған толғауы)

Асу салған, тас бұзып
Тарбағатай белінен,
Қол қондырған қос тігіп,
Борлы деген көлінен
Қалмақты шашқан шулатып
Ақшәулінің өрінен,
Атан тартар бүгіліп.
Алыстан қара көрінсе,
Арғымақ шабар тігіліп.
Арту-арту бел келсе, [5, 100]

(Бұқар жыраудың Бөгенбай өлімін естіртуі)

Акын-жыраулар мұрасынан бұндай сандаған шумақтарды тауып, тізбектей беруге болады. Жырдағы шумақтар жыраулар поэзиясындағы болмысты эстетикалық тұрғыдан қабылдаудың бір көрінісі. Осы көрініс эпос табиғатына жат па, әлде ақиқат заңдылық па оған да жүгініп көрейік:

Ніл дарияның басында,
Күмкент шәрі қолында.
Баба түкті Шашты Әзиз
Мені сонда тауып ап,
Едіге деп ат қойған да... [5, 110]

(«Ер Едіге»-Ш.Уәлиханов жазып алған нұсқасы)

Асқар-асқар белдерден
Айдын шалқар көлдерден,
Қан сасыған жерлерден
Үмітін үзіп жол шекті. [5, 120]

(Қобыланды батыр. Марабай-Мергенбай нұсқасы)

Осындай салыстырулардың өзінен-ақ, жер-су жайындағы ұғым-түсініктердің көркемдік жиынтығы эпос тіліне қалай түскені, оның себеп-салдары жөнінде ақпарат алуға болады. Мәселе жырды айтушы жырау-жыршылардың эпостағы қаһарманның мекенін, жүріп өткен жолдарын білмегендіктен емес, көркемдік талғам тұрғысында мейлінше кең ауқымды шығарманы шындыққа негіздеудегі көркемдік жолды таңдауында жатыр. Егер жырау-жыршыда таңдау болмаса, батырлық эпостағы қаһармандарымыз Алпамыс, Қобыланды т.б. жауға аттанған, одан қайтқан жолдарындағы жер-су атаулары бірді-екіліден аспай, уақыт пен кеңістік жағынан шектеліп қалар еді. Онда көлемді шығарма да тумайды. Жырау мен жыршының құдіреті сонда, батырды елі мен жерін қорғаушы ретінде тым ұзақ та, қауіп-қатерлі алыс сапарға аттандырады. Сондықтан оның мекені жүріп өткен жолы, қайту сапары халық ұғымына сай жер атауларымен берілуі тиіс. Батырлық іс ауыл арасындағы дау-жанжал емес, жалпы халықтың мүддесінен туындайтын ел шетіне жау келсе аттаныспен өлшенеді. Ендеше сол аттаныс сапары тым ұзақ жол. Ол жолдың өзен-көл, тау-тас, шөлді-шөлейтсіз болмауы мүмкін бе?! Эпостағы жер атаулары мен кісі есімдері көрсеткішімен кейіпкер әрекетінен бұрын немесе кейін болған оқиғаларға тели салуда күмән туғызатыны бар. Эпостану саласындағы бұндай қайшылықты пікірлердің туындау себептерінің бірі ретінде, алдымен эпикалық кеңістік турасында арнайы зерттеулердің болмағанын айтар едік. Эпостағы

мұндай олқылықтардың орнын толтыруға арналған еңбек ретінде, эпостанушы Ш.Ыбыраевтың «Эпостың кеңістік концепциясы», «Кеңістіктің көркемдік сипаты» турасындағы зерттеулерін атаймыз. Ғалым эпикалық кеңістік турасында ізденістердің негізін екі түрлі мақсатқа бағындыруды тұжырымдайды.

1. Жер-су, өзен-көл, тау-тас, елді-елсіз жер атауларының эпостағы жиынтығы және олардың тарихи негіздері, нақтылы жағрафиялық және эпикалық атаулардың бір-біріне сәйкестігі, осы арқылы тарихтың эпостағы көрінісін анықтау мәселелері.

2. Кеңістік ұғымдарының эпос поэтикасының дәстүріне бағындырылған сыр-сипаты, уақытпен өрелесуі, кейіпкерлер іс-әрекетімен және сюжеттік ситуациямен байланысы, мерзімі жағынан түрлі оқиғалардың дәстүрлі эпикалық кеңістікке телінуі [2]. Осы екі мақсатқа байланысты мұнда батырлық жырларындағы кездесетін жер-су атаулары, оның тарихқа қарым-қатынасы, шындықты игерудегі эпикалық дәстүрдің ықпалына байланысты назар аударатын құнды пікірлер бар екені даусыз. Осы мақсатта өзіміз сөз етіп отырған – тарихи жырлар мен реалды-тарихи эпостағы эпикалық кеңістік жайында қарастырып, одан бұрынғы қаһармандық эпостан ерекшелігін анықтауды қажет етеді. Бұл бағытта дәуір және дәстүр мәселелері назардан тыс қалмайды. Алдымен қазақ эпосындағы кеңістіктің көркемдік жиынтығын түсінудің сыр-сипатына байланысты әңгіме бір ғана зерттеумен шектелмеуі мүмкін, бұл орайда түрлі пікірлер туындайтыны бізге аян. Бұл орайда эпостық және көркем шығармаларға қатысты кеңістік турасында зерттеген ғалымдар еңбегінде орынды ескертулер байыпты бағыт-бағдарламалар жасалған.

Эпос жөніндегі зерттеулердің қай-қайсы да, оның тарихи негізі бар екенін дәлелдеген. Батырлық жырдағы оқиғалардың бәрі де бір кезде өмірде болған шындық, эпос соның өзектілерін алып көркемдік тұрғыдан жинақтап, көлемді шығармаға айналдырған. Шығарманың иесі – халық, айтушысы – жырау-жыршы. Ендеше, эпикалық шығарманы жырлаушы көлемді дүние жасауда қаһарманның өмірбаянын реалды өмірге жақындатуы керек. Сондықтан, шығармада уақыт пен кеңістік ұғымдары дәуірге тән өлшемдермен сараланып, эпикалық дәстүр арқылы бір-бірімен өрелесуі тиіс. Өйткені эпикалық көрсеткішінің тұрақталған жүйесі. Кеңістік жайындағы ізденістерімізді тек қана жырдағы жер-су, өзен-көл, тау-тас, елді-елсіз жер атауларының жиынтығымен ғана қарау бір жақты. Кеңістіктің өзі тігінен және көлденеңінен түсінікті қажет етеді. Бұл турасында адамзат түйсігінде белгілі болған объективтік шындық бар. Эпикалық кеңістік сол шындықты көркемдік дәстүрге сай қажетіне қарай алады, сондықтан онда психологиялық тұрғыда объективтік және субъективті пайымдаулар өткенді шындық ретінде қабылдаса да, көбіне өз тұрғысынан да бағалау орын алады. Осының бәрі жырдың жеткізушісіне байланысты айтылып жатқан мәселелер. Жырды айтушы жаратылыстан аян кеңістіктің тігі мен көлденеңін алып жұптастырмаса, онда кеңістікте қозғалыс та жоқ. Қозғалыс жоқ жерде уақыт өлшемі жүрмейді. Жырдағы уақыт пен кеңістіктің байланысын іс-әрекетсіз ешқандай зерттеуші түсіндіре алмайды. Осы заңдылықтың нақты ұғымы бүкіл түркі әлеміне ортақ, көне ескерткіште тұр.

Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда
Екеуінің арасында адам баласы
Адам баласын басқаруға ата-бабам жаралды [5, 121].

Алайда, осы ескерткіштердің деректерін тарих ретінде сүзу мен тілдік жағынан түсіндіру бар. Көркемдік тұрғыдан ескерткіштегі сипаттау, сөйлету, даралаудағы жинақтаулар кең көлемде енді ғана сөз бола бастады. Қалай десек те көне ескерткішті оқудың құпиясы ашылғанымен, көркемдік әлемнің сыры айқындалды деуге ертерек. Сонымен, эпостағы уақыт пен кеңістіктен белгілі бір дәуірдің тарихын табуымыз керек.

Ең алдымен сол дәуірді бейнелейтін эпикалық кеңістіктің өзі ұшы-қиыры белгісіз, шалқып жатқан әлем емес. Эпоста батырдың мекенінен кейін, кетіп бара жатқан жолының бәрі жаудікі деп санау дұрыс емес. Эпикалық кеңістікті дәуірге қатысты жыршы тарапынан аймақ дегенді кең көлемде алады, батырдың мекені сол аймақтың бір ғана бөлшегі. Қазақ эпосында батырдың шығу тегімен қатар, оның мекенін анықтамаған бірде-бір эпос жоқ.

Бұл тарихи тұрғыдан шындықтан алыста маған. Батырлық жырлардағы «Қобыланды», «Қамбар», «Алпамыс», «Қырымның қырық батыр жырлары» т.б. қаһарманның жаз жайлауы, қыс қыстауы нақты айтылғаны күмән туғызбайды. Мұнда мезгіл мен кеңістіктің үндестігі бір қалыпта тұрса, батырдың елінен аттану себебі бүкіл аймаққа, анықтай түссек біртұтас елге қауіп төнгендік болатын. Жыршы сондықтан қаһарманның сапарындағы жолды көрсетуде, өзіне таныс кеңістіктің көлін, тау-тасын, шөлі мен шөлейтін жырға бөлек-бөлек жинақтап, ел шетіне келген немесе қаһарманның іздеп келген жауын кездестіреді. Оның қашықтығы, батырдың қанша уақытта жеткендігі жөніндегі баяндауда кеңістік динамикалық қозғалысқа түседі. «Күнді бұлт құрсайды», «Қар жауарға ұқсайды», «Айды бұлт құрсайды», «Айды байқай қарасам, түн жауарға ұқсайды», «Таң сарғайып атқанда, Шолпан жұлдыз батқанда» т.б. кеңістіктегі тігінен карағандағы көрінісі болса, көлденеңінен жерде бұрқыраған шаңы, ағып жатқан көлі, бұрқыраған буы, шуылдаған шуы назардан тыс қалмайды. Жырлаушы сол шындықты жеріне жеткізу үшін әмседен аян жер-су, тас-тау, мекен-тұрақ атауларын жырға қосқанда ғана, тындаушының шындық демеске шарасы қалмайды. Өтірік жағы А. Байтұрсынов айтқандай мінген аты, жауға жалғыз аттануы, қарсыласқан жауды мың-мындап жапыруы ғана. Ежелгі эпостағы осы бір дәстүр, қаһармандық эпоста жалғасын тапқан. Жыршы батырдың іс-әрекетін даралаудың жолында, қиялға ерік беріп, халықтың арман-тілегіне орайластыруға бағытталған. Жырдың шындығы дәуір шеңберінен аспай, уақыт пен кеңістікті өрелестіре алуында екендігі даусыз. Қорыта келгенде эпикалық кеңістік – көркемдік жүйеге келтірілген екінші шындық. Өткендегі де, бізге жеткені де сол шындықты іс-әрекетпен көрсетуші эпикалық шығарманың бас қаһарманы. Сонымен қаһармандық эпос жөніндегі эпикалық кеңістікке қатысты тұжырымды былайша түйіндер едік:

Біріншіден, бұл кеңістік көлденеңінен де, тігінен де жұптасқан. Екіншіден, қозғалыстағы кеңістік. Үшіншіден, оның негізін әрекет жасаушы қаһарманның субъективтік-объективтік жырдағы қарым-қатынасы білдіреді.

Қысқаша шолып өткен қаһармандық эпостағы кеңістік жөніндегі ой-пікірдің одан әрі дамуы, біздің негізгі мақсаттағы тарихи жырлар мен реалды-тарихи эпостағы кеңістікке қатысты болмақ. Тарихи жырлар мен реалды-тарихи кеңістік турасындағы эпоста (диахронды) және ізденіс тарихи құрылымдық (синхрондық) тұрғыдан қарауға әбден реті келеді. Өйткені, дәуір кезендерінің бейнесін жан-жақты ашып, халықтың арман-тілектері жөніндегі сұраныстарға жауап беретін тарихи жырлар мен реалды-тарихи эпоста дәуір жөніндегі деректер болған іс-әрекеттің шындығынан шалғай кетпесе, екінші жағынан уақыт пен кеңістікті сәйкестендірудің жинақталған көркемдік үлгілері бар. Кеңістіктің бұндағы көркемдік заңдылықтарға бағындырылуының өзі өзгеше формада, жаңа бір қырынан көрінеді. Эпостағы дәйекті дәстүрлердің өзі кеңістік турасындағы ізденістерге келгенде, қалыпты сақталмайтындығын дәлелдеген тарихи жырлар мен реалды-тарихи эпостар екендігі анық. Қаһармандық эпостағыдай тарихи жырлар мен реалды-тарихи эпоста батырлардың қоныстанған мекені дәстүрге сай, жырдың басында да, сюжеттік байланыстарда да көрініп отырады:

Өтіпті Қанжығалы қарт Бөгенбай
Мекені көшіп қонған Шет қорайдай [5, 125].

***

Олжекем Орта жүзге ұран болған,
Сарысу, Арқа есігі – Арқанатта,
Айдабол Төртуылды қоныс қылған.
Жайлауы Нұра суы еді мұның,
Сала мен Домбыралы бетегелім,
Моншақты, Құлан өтпес, Шідерті өзен [5, 125].

***

Туған жерін сұрасаң,
Жайықтың шығыс күн-жағы.
Жаз жайлауын сұрасаң,

Үш аңкаты, Барбастау,
Бұлардың қатаң шымдағы,
Күз күзеуін сұрасаң,
Бұлдырты мен Жымпиты,
Қалдығайты, Жақан бай,
Балқашты сала мұндағы,
Қыс қыстауын сұрасаң;
Ойылда Қиыл, Жем, Сағыз,
Үйшіктен бергі қалың сор,
Қаракөл менен Қаратау,
Тайсойған, Бүйрек құмдағы.
Есі бір нағыз өнген де,
Жасы он беске келгенде,
Қоныс етіп Нарынды.
Қалың елмен бірге өткен [5, 125].

ТАЛҚЫЛАУ

Тарихи жырлар мен реалды-тарихи эпостардан эпикалық шығармада қаһарманның қоныстанған жерлерін бұлайша беру қаһармандық эпос дәстүріне қатысты. Бұл орайда тарихи жырларда да, кейінгі реалды эпоста да деректік мәлімет мол. Қаһарманның мекенін таныстырудан кейінгі тарихи жырлар мен реалды-тарихи эпоста эпикалық кеңістікті беру мәселесі, қаһармандық эпостағы эпикалық кеңістіктен мүлде бөлек. Мұнда бір сызықтың бойына орналастырып қоятын, реалдық өмірге қайшы келетін, тізбектеле айтылатын кеңістік атаулары мүлде кездеспейді. Мәселен, XVIII ғасырдағы тарихи жырларда эпикалық кеңістік тігінен де, көлденеңінен де мүлде басқаша көрінеді. Батырлық жырлардағы мәңгілік жаз, кеңістіктің жалпы сипатының соған сай көрінуі тарихи жырларда мүлде өзгере бастаған. Тарихи жырлардағы кеңістіктің атаулары және оның уақытпен сәйкес келуі, тарихи тұрғыдан дұрыс көрсетілуі, бірін-бірі толықтыра түсіп, тұтастанған көркемдік жүйенің белгілі эпикалық уақытқа телінуі жағынан, қаһармандық эпостан бөлек жанр екендігін дәлелдейді. Тарихқа жүгінсек, жоңғарлардың қазақ жеріне жасаған шабуылдары XVII ғасырдың 1607 жылдарынан басталып, сол ғасырдың әр кезеңінде қазақ қолынан Есім хан, Жәңгір хан, Жалаңтөс баһадүр, Өз Тәуке хандардан бірнеше жеңіліс табады. Бұдан кейінгі Өз Тәукенің қайтыс болуы, қазақ хандығының іштей ыдырап, «Жеті жарғы» бойынша тәртіпке түскен заң жүйесі бұзылуы, оған қоса 1723 жылы қазақ сахарасында «қайың сауған ақ тышқан» жылы зұлматы мен нәубетін қоса әкелді. Осы жұтты мықты пайдаланған, жоңғарлар қазақ жеріне еңдей кіріп, елді «Ақтабан шұбырындыға ...» ұшыратты. Бұл оқиғаны Ш.Уәлиханов: «XVIII ғасырдың алғашқы он жылы қазақ халқының өміріндегі ең бір жан шошырлық кезең болды, әсіресе, 1723 жылғы халық трагедиясы әрбір қазақтың жадында қалды. Бұл жылы қар қалың жауып, мал ашығып, онсыз да қыстан жұтап шыққан елге қырғын салып, Жоңғар хонтайшысы Голдан-Церен басқарған қалың жау қазақ жеріне басып кірді. Шошынған ел сайғақтың үйіріндей дүние-мүлкі мен мал жанын тастап түстікке қашты. Орта жүз Самарқанд маңына, кіші жүз Хиуа мен Бұқар барып тоқтады», – деп көрсетеді. Жойқын жау жоңғарға қарсы тұру 1724 жылғы Түркістан қаласын қорғау шайқасы, 1725 жылғы «Әйгілі Алакөл қақпасы», 1728 жылғы Шұбар теңіз жағасындағы шайқас, 1729 жылғы Бұланты өзенінің бойындағы шайқас және Балқаш көлінің Оңтүстік өңіріндегі ірі жеңістер («Қалмақ қырылған Аңырақай») ұзаққа созылған Шаған шайқасы, 1730 жылдары жоңғарларды Ілеге дейін қуып келу, одан кейінгі 1741-1743 жылғы қызыл қырғын соғыстардың тынышталатын тұсы 1750 жылы жоңғар қақпасындағы шешуші жеңіс еді. Міне, осы аласапыран уақыттағы шын мәніндегі Отан соғысының болып өткен жерлерін, босқан ел мен жаудан азат етілген жеріне көшкен елдің деректері ретінде қазақ даласында 15-тен астам «Қалмақ қырылған» дейтін және сандаған өзен-су, тау-тасы аталады. «Ақтабан шұбырынды» оқиғасынан бастап, 300-ге жуық

топонимикалық аңыздар мен тарихи өлеңдер, барлық нұсқаларымен есептегенде 150-ден астам тарихи жырлар бар екен. Бұлардың көпшілігі қолжазба қорындағы дүниелер ғана, ал қаншама рухани дүниелер хатқа түспей кетті десеңші. XVIII ғасырдағы азаттық жолындағы соғыстың эпикалық шығармаға айналғаны, зиялы қауымның айтып келе жатқаны «Ақтабан шұбырынды» кезеңінен бергіз – Абылай дәуірі. Шын мәнісінде, ерлік пен елдікті ту етіп ұстаған Абылайдың өз басына қатысты қаншама аңыз, өлең-жырлар қалған. Өзінің дәуіріне шоғырланған баһадүр батырларды дәріптейтін тарихи жырлардың сюжеті Абылайды қалыс қалдырмаған. Эпикалық шығармаға айналған тарихи жырлардың бастамасы қай мезгілден екендігіне жоғарыда тоқталдық, ендеше эпикалық заңдылыққа бағынған кеңістіктің көркем бейнесін сол кезеңмен қарап көрейік. XVIII ғасырлардағы тарихи жырларды жырлаушылар ең алдымен, эпикалық шығармада кеңістікті көлденеңінен және тігінен қозғалысқа түсіреді. Көктен тоқтаусыз жауған қар, ақ түтек боран, жердің үсті мұзға айналған. Босыған халық бір жерден екінші жерге шұбырып барады. Өкшелей қуған жау болса, тігерге тұяқ қалдырмай жалмап, кеңістікті қызыл түске бояған. Тарихи жырларда бұл бұлайша өрнектеледі:

Айнадай жарқырайды жердің жүзі,
Мұзбенен шағылысып күннің көзі,
Тас, топырақ, қопсан, жазық бірдей болды.
Сырғанап батпай кетті мықтың ізі
Тау тас, құзда ағаш, жерде бұта,
Мұз басып барлығында қалды жата [5, 125].

Барасың Қожахмет кімге қалып,
Қайран тау, қайран Сырым, қайран дала,
Күн көрген өсіп, өніп қатын бала,
Жөнелді у-шу болып қазақ тозып.
Көлік жоқ ең болмаса екеу ара.
Қазақтан тартып алды Түркістанды.
Хиуамен билеп Ташкент, Саманқанды[5, 125].

Әйгілі тарихи өлеңнің желісімен келген мұндай жолдарды, тарихи жырлардың көпшілігінен кездестірдік. Кейде сол өлеңнің өзі жырдың ішінде жүруі бұған айғақ. Сайын дала, көсілген кеңістіктің заманмен өрлесіп, эпикалық шығармаға енуі түптеп келгенде заман психологиясын жеткізуден туған.

Тарихи жырда ұлы жүз, орта жүз, кіші жүздің белгілі бір аймақтарының қай жерлерде орналасқанын шежірелеп баяндау бар. Жыршы мұны айтуда кеңістік атауларын тізбелеп шындықты дәлелді жеткізеді. Батырлық эпоста негізгі қаһарман ел шетіне жау келгенде мекенімен сол жауға қарсы аттанса, тарихи жырларда қаһарманның елін жау шауып, тұтас аймақты тарылтып келеді. Қаһарманның аттаныс іс-әрекетін жыршы бірден жауға қарсы бағыттамай, бірнеше қолмен Ұлытауға қарай жүргізеді. Өйткені онда үш жүздің басы қосылып, жауға қарсы шықпақ. «Абылай хан, Сабалақ» жырында Бөгенбай мен Қабанбай атынан жазғытұры Ұлытауда жиналатыны айтылып, оған Сабалақтың баруы, үш жүздің батырлары жиналып, Шақшақ Жәнібектен бата алып, жоңғармен соғысқа шыққаны баяндалады. «Шақшақ Жәнібек батыр» жырында еліне аттанып шыққан Жәнібек батыр келе жатып Қабанбай мен Бөгенбайға кездеседі. Жауға аттануға Ұлытауға бара жатқаны айтылып, Жәнібек оларға қуана қосылады. «Олжабай батыр» жырында Ұлытау қалыс қалмаған. Қысқасы тарихи жырда жыршы тыңдаушысына бүкіл батырлар Ұлытауға жинақталып, содан бастап қаһарманның жекпе-жектерде үлкен жеңіске жеткенін даралап көрсетуді мұрат еткенін аңғару қиын емес. Бұл жырдағы шалғай кеткен түс екені рас. Біріншіден, 1926 жылы Ордабасындағы жиында жауға қарсы аттаныс жөнінде, Әбілмәмбет, Төле би бастатқан қазақтың біртуар алыптарының бір мәмілеге келіп, аттанысты Ұлытаудан бастауға ұйғарғаны, Әбілхайырдың сол бас қосуда бас қолбасшы болып жауға аттанғандығын аңыз да, тарихи

деректер де теріске шығармайды. Екіншіден, жырды айтушылар осыдан кейінгі 1728, 1729 және 1730 жылдары жоңғарларға қазақ қолының қатты соққы бергенін білуі мүмкін. Сондықтан бүкіл соғыстардың оқиғасын осыған жинақтап, таратуды көздеген. Үшіншіден, жырлаушы аймақтағы кеңістіктің орталық нүктесін дәл тауып, бүкіл жорықтарды содан шығаруға ниеттенген. Ертегі-аңыздағы жер ортасы Көктөбе, «Манастың Бозтөбесі – жер кіндігі» т.б. кеңістіктің орталық нүктесіне қатысты пікірлер бар екені белгілі.

Тарихи жырларда кеңістік үнемі қозғалыста дегенді айттық. Соның бір көрінісі, жердегі шұбырған жұт жылғы жұртты айтсақ, екінші, үнемі жырдағы кездесетін көшпелілер өміріндегі көш суреттері. Қаратаудан Сырға ойысып әрі қарай Мұғаджар тауларынан пана іздеген, бірақ пайдалы қоныс таппаған, жөңкілген елдің бір парасы Құм, Жем, Сағыз, Жайыққа барып тоқтаса, келесі көш Арқа жаққа ауа көшіп Көкше, Ереймен, Шыңғыс, Тарбағатай сілемдерінен орын тепкен. Орта жүз аталатын рулар мен тектер кіші жүз мекен қылған, Ырғыз, Шалқар бойларын басып өтеді. Қараөткел, Ереймен, Баянауыл, Қызылтау, Сілеті, Сарысу, Арғанаты, Нұра, Домбыралы, Моншақты, Шідерті, Қара Сөңгір, Шалқар, Көкшетау, Шыңғыстау, Қызылжар, Алакөл, Сарыбел т.б. сандаған жерлерге шежірелей таратып, қоныстандыратынын көруге болады. Жырды айтушылар осы өлкенің бәріне, жұрт жоңғардан азат етілгеннен кейін қоныстана бастады дегенді көлденең тартады. Біз жоғарыда «Ақтабан шұбырынды» оқиғасында елдің қай бағытқа қарай шұбырғаны жөнінде Шоқан Уәлихановтың пікірін келтірдік. Әйгілі ғалымның кезеңінде бастан өткен зұлматты да, нәубетті де халық санасынан шығара алмаған тұс, сонымен қатар, бұл пікірді тарихи деректер мен еңбектерде жоққа шығармайды. Тарихи жырлардағы жайбарақат тыныштықтағы қазақтың үш жүзінің Қаратау мен Сыр бойында жатқаны, бейқам жатқан елге тұтқиылдан жау шапқаны, Қаратау, Сыр бойы, Түркістан мен Ақмешіт қалаларын жау басып алған екен, соған қарсы қазақтың небір батырлары аттанғаны айтылып, жеңіске жеткендерін мақтан ететін мотивтер де бар. Бұл, шындыққа жүгінсек, XVIII ғасырда болған іс емес, керісінше Әз Тәукенің заманындағы үлкен жеңістер екендігін анықтаған жөн. Кеңістік атаулармен оқиғаға нақты көшіруде, уақытпен өрелестіруде жырау мұнда аса үлкен жаңсақтыққа бармай, белгілі тарихи батырларды айтады да, дереу бұдан кейінгі кеңістік әлеміндегі шұбырынды заманына оралады. Жоғарыдағы жыршылардың ата қонысқа жеткен еді деуінің шындықтан шалғай тұсы, «Ақтабан шұбырынды» кезінен бұрын да аталған жүздер мен рулар, ұшқан құспен бірге жетіп, қайтқан құспен бірге қайтып отырғаны көпке мәлім. Ендеше, бұл жерде жыршы жоңғардың жойқын шабуылын, оны аймақтан қуып шығарудағы қаһармандар ерлігін ерекшелеу мақсатында көрсеткен деудің орны бар. Соның өзінде де, шындықтан шалғай кетпеген. Себебі, жаудан босаған жерлерге халық қайтадан оралып, ата қоныстарына орналаса бастағаны рас. Көреген Абылайда ендігі уақытта кеңістікті бос тастамай, жұртты тығыз орналастыру ісін қолға алғаны да осы шақ, сол бір сұрапыл соғыстар кезі болатын. Қаһармандық эпостағыдай батырдың жүріп өткен жолындағы тау-тасын бір бөлек, өзен-суын, көл-дариясын бөлектеп жинақтау тарихи жырлардың табиғатына жат. Мұнда қаһармандардың өз мекенінде, бүкіл аймағында болып өткен басқыншылардан азат етудегі жорық жолдарының алғашқысы «ақтабан шұбырындыға» дейінгі, келесісі одан кейінгі кезеңдерді камтып, Абылай дәуіріне жинақтаған. Сол жинақтауда кеңістік атаулары жүріп өткен уақыттан алшақтамай, эпикалық шығармада бірін-бірі толықтырып жатады.

Тарихи жырлардағы ендігі бір ерекшелік, қаһармандардың жайлы қоныс, жаңа мекен іздеу мәселесі. Бұны ерекшелейтін «Өтеген батыр» мен «Олжабай батыр» жырының сюжеттері екені белгілі. Асылында бұл сюжет желісі қазақ фольклорында Асан қайғы туралы аңыздардан басталатыны, қазақ фольклоршылары назарына ерте іліккен еді. «Қазақ халық прозасы» атты еңбегінде С.Қасқабасов: «Құтты мекен жайындағы қазақтардың эпсана хикаяттары варианттары бойынша қарастырсақ, біріншіден, мұндай сюжеттің қарақалпақ, қырғыз, құмық, ноғай елдерінде де бар екенін көреміз, ал екіншіден, бұл сюжетке құрылған шығармалар Асаннан да бұрын болғанын, тіпті Асаннан кейінгі заманда басқа адамға байланысты айтылғанын байқаймыз» – дей келе, «XV ғасырда Сәбиттің орнын Асан басқан, ал ақтабан шұбырынды дәуірінде оның орнына Абат батыр мен Өтеген батыр қойылған. Міне,

бұл сюжет осындай тарихи циклизацияға түскен. Мұнда тіпті батырлық эпосқа тән генеалогиялық та циклизация бар: Жерұйықты іздеуші алдымен Сәбит, одан кейін оның баласы Асан, ең соңында ұлы Абат болып көрінеді. Бұл да фольклорлық дәстүрдің заңдылығы» – дей отырып [9, 124], утопиялық эпсана-хикаяттар қатарына қосады. Дәлелді пікір екендігі даусыз. Жалпы ел басына қатер төніп, қиыншылық заман келгенде Жерұйықты іздеу мәселесі күн тәртібіне шығатынын қазақ халық прозасы мейлінше ерекшеленген. Асан қайғының Жерұйықты іздегені ерте кезде хатқа түскен. Басқа да халықтар фольклорында кездесетіні, кей халықтарда әртүрлі шығармаға айналғандығы турасында зеттеу еңбектер бар. Қазақ тарихи жырларда қоныс іздеу, жер шолу Асан қайғы әрекетімен үндес. Ең бастысы «Жерұйық» деген кеңістік, тек қана эпикалық шығармада ғана болатын жер атауы. Ешқандай карталардың бұған жауап бермейтіні біз айтпасақ та түсінікті. Бұл орайда С.Қасқабасовтың: «Жерұйық – халықтың жарқын қиялынан пайда болған еркін, азат, жанға жайлы жердің образы. «Жерұйық» деген сөздің өзі де, біздіңше, ел ұйып, тату-тәтті өмір сүретін жер деген ұғым береді», – деп тұжырымдаған пікіріне біз де қосыламыз. Тарихи жырдағы қаһармандардың жер шолу, құтты мекен іздеуінің өзі аңыз желісі арқылы эпикалық шығарма сюжетіне енген. Мысалы:

Даярланып сапарға
Іздеуге қоныс беттеді,
Қара қазан, сары бала
Қамын ойлап батырдың,
Ешбір тыным көрмеді.
Күн шығысқа барыпты
Қалың елдің қамы үшін [5, 145].

«Өтеген батыр» жырының алғашқы нұсқасында, ел басына қиыншылық туғанда Өтеген жайлы қоныс, жауға алдырмас жер іздесе, Жамбыл нұсқасында әлеуметтік сарынға үстемелеп таптық мәселесі қосылады.

Жұрттан бұрын ол сезді
Қайғыға халық түсерін
Патша алдында бас иіп,
Хандардың ант ішерін.
Өтеген сезді хандардың
Арам, пасық ниеттерін,
Халықтың сатып, патшаның
Киерін шенін, шекпенін...
...Қара қазан, сары бала
Қамы үшін қамдана
Қонысқа жер іздейді [5, 145]. –

деп жырлаған. Мұның өзі жырдың қаншалықты өзгерістерге түсіп, кейінгі кеңістік идеология мақсат-мұраттарына қарай бұрмаланғандығын дәлелдейді. Ақиқатына жүгінсек, Өтегеннің қоныс іздегені турасында аңыздар жеке жазып алынғаны туралы деректер, эпикалық ауқымды дүниеге фольклорлық басқа да жанрлардың әсері бар екенін көрсетеді. «Олжабай батыр» жырында жайлы қоныс іздеп, жер шолу Сарыарқа өңірінде екені баяндалады.

Арқаның барлық жонын аралады,
Еділ мен Жайық, Ертіс аралары.
Есіл мен Алтай тауы, Арғанаты,
Ұлытау, Сарысуды шамалады.
Бұл жердің қыры – киік, ойы – балық,
Көргеннің сүйсінеді шыбын жаны.
Мың жылқы жатсадағы көрінбейді,
Жаз жайлау, қыс-қыстауы жалғыз сайы [5, 145].

Жырды айтушы қаһарманға жер шолғызып алып, одан кейін Көкшетау, Қарқаралы, Өлеңті, Шідерті бойын Айдаболдың бес баласына қалдырып, өзі Жанқозы, Малқозы балалары

Қоңырбелді мекендейді. Баянауылды қыстатып, Ерейменді жайлаған халықта бейбітшілік орнаған. Жыршының бұл жерлерге ерекше тоқталып отырғанын түсіну қиын да емес. Бұл бір кездегі құспен бірге келетін елдің енді арқа өңіріне біржола қоныстана бастаған шағы болатын. Тарихи жырдағы бұндай ерекшеліктер, жыршының тұспалдау, жорамалдау арқылы көрсетіп кеңістік турасындағы көзқарастары сайып келгенде, шындықтан алыстамай белгілі бір уақыттың дерегін беретіндігін байқаймыз. Тарихи жырда бүкіл қазақ елінің аймағы үш жүздің орналасуымен ажыратылып, кеңістік атаулары сол тұрғыдан жіктеледі. Жауға қарсы ұрыстар кеңістіктің оңтүстік, шығыс, орталық өңірлеріндегі белгілі жерлерде өтіп жатса да, жыршы қаһармандардың жеңісінен кейін қалмақты қайтарған, жоңғарды солай жосытты, қырылған қалмақ есепсіз дей келе, қалмақ қырылған жер атауы содан қапты деп сюжетті шарықтау шегіне жеткізеді. Осыған қарағанда, жырда ұсақ қақтығыстардан гөрі, ірі соғыстар өткен кеңістіктерді жинақтау бар. Себебі, Қазақстан даласында «қалмақ қырылған» деген жер атаулары молынан ұшырасатынын жоғарыда атадық. Қазіргі уақытта «Ақтабан шұбырынды» оқиғасына арналған, Отан соғысының жүріп өткен жерлерін тиянақтаған карталар да шыға бастады. Бұндағы көрсетілген кеңістік атаулары да біздің пікірімізді нақтылай түсетінін пайымдадық.

Тарихи жырларға қарағанда реалды-тарихи эпостағы кеңістік атаулары жалпы аймақты камтымайды, оны жырдағы қаһармандардың іс-әрекеттері де дәлелдейді. Кеңістіктің бұлайша көрінуінің өзі, жырдағы нақтылы болып өткен оқиғаларға байланысты болса керек. Реалды-тарихи эпостарда да қаһармандардың мекені айтылатыны, оның ерекшелену себебі қаһармандық эпос дәстүрінен туындағанын жоғарыда ескерттік. Жырдағы эпикалық кеңістіктің көрінуінің басты себебі сол мекеннің тарылуына байланысты. Мұнда бір жақтан қарулы күшпен келіп, мекенді тартып алып жатқан жау жоқ. Негізгі жау алыстағы өз аймағында отырып, айлалы саясатымен айтқанына жүргізіп, сатқындарға кеңістікті көлденеңінен бөлшектетіп жатыр. Осыған жұрт наразылығы күшейген, ақырында эпикалық шығармада қаһармандар мекені үшін атқа мініп, жалпы аймақты қорғау ісіне айналдырады. Сондықтан, сол біздікінің эпикалық шығармада қалайша берілетіні кеңістік атауларынан көрінбек. Алдымен жырдағы кеңістік атауларын жинақтап алайық. Ол үшін төмендегі кесте берілген.

Тарихи-реалды эпостағы кеңістік атаулары			
«Кенесары-Наурызбай» жыры 1837-1847	«Исатай-Махамбет» жыры 1836-1837	«Досан батыр» жыры 1870-1873	«Жанқожа батыр» жыры 1856-1857
Бетпақ (шөл) Ақтау (бекініс) Ақмола қамал Қараөткел Көкшетау Қызылжар Омбы губернаторы отырған кеңістік Семей Шаған Хан тауы-Хан қамау Созақ Шөңгір Абылай аспас кезең- Абылай аспас асу Алатау-қырғыз жері Қарғалы Қызылсу	Жайық Шідерті Үш анқаты Бұлдырты Жымпиты Қиыл, Жем, Сағыз Қайнар, Тайсойған Еділ, Ойыл, Қобда, Елек, Қумола-Қиялы мола Нарын-Орда, Орал (орыс әскеріне хабар)	Маңқыстау Қараой Үшауыз Хорезм Қаратау Каспий Хиуа-Бұхар	Сырдария Қорған Хиуа Хорезм Созақ Ақмешіт Арыс Шымкент

«Бекет батыр» жыры 1855-1858	«Сұраншы батыр» жыры 1862-1864	«Бекболат батыр» дастаны 1916	«Амангелді батыр» жыры 1916
Орынбор Петербор Сібір	Жетісу, Алатау, Шу Сайрам,	Қарқаралы, Ереуілтөбе, Жетісу	Торғай даласы

Реалды-тарихи эпостағы сипатталатын жер-су аттары тарихи деректерге жүгінсек, шындықтан ауытқымай, ұлт-азаттық қозғалыс және көтерілістердің болып өткен жерлерін дәлдікпен береді. Жырда эпикалық кеңістік көрінісі негізінен айтушыларға байланысты екені мәлім. «Кенесары-Наурызбай» жырының Нысанбай жырлаған нұсқасында қырғыз бен қазақ жерінің атаулары аталса, Доски Әлімбаев дастанында Кене ханның мекені, күреске шығуы, жорық жолдары, кейіпкерлердің іс-әрекетімен ерекшеленіп, әрекет үстіндегі батырлар жүріп өткен жолдар уақыт пен кеңістік арқылы сәйкестеніп, белгілі тәртіппен орналасады. «Исатай-Махамбет» жырындағы қаһарманның мекені, осыған қатысты көтеріліс, көтеріліс басшыларының қуғындалуы, мекеніне қайта келіп мерт болуы хронологиялық тұрғыдан ауытқымай жырланған. Жырды айтушы Ы.Шөреков кеңістік атауларының кейіпкердің әрекетімен байланыстырып, уақытпен бір оқиғадан келесі оқиғаға көшуде өрелестіреді. Жалпы XIX ғасырдағы түрлі оқиғалардың сыр-сипатынан хабар беретін «Бекет батыр», «Досан», «Сұраншы батыр» жырларында белгілі бір ғана оқиғалар айтылып, баяндалуының ерекшелігі қаһармандық эпос пен тарихи жырлардағы диалог, монологтарды еске салғанымен, көлемді эпикалық шығармаға толық айналмаған. Бұны жырдағы кеңістік атаулары да байқатқандай. Өз мекеніне деген күрес ісі «Жанқожа батыр» жырында қаһарманның әрекетінде тәп-тәуір көркем баяндалған. Батырдың Қарақалпақ, Хиуа, Хорезм, Созақ жерлеріндегі жырдағы жекпе-жектері, одан кейінгі келімсектерге қарсы көтерілісі турасындағы оқиғаларға тарихтан баға берілген. Жырдағы оқиға өткен жерлер соның дәлелі екендігі күмән туғызбайды.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі жайындағы Бекболат, Амангелді дастандары тарихи болған оқиғаны дәлме-дәл жеткізумен, қаһармандардың азаттық жолындағы күресі өткен жер атауларын бере алуымен ерекшеленеді. Қорыта айтса, реалды-тарихи эпостағы кеңістіктің көрінісі, қаһармандардың сол кеңістікке деген асқан сүйіспеншілігімен ерекшеленетінін алдымен атар едік. Екіншіден, кеңістікті беруде реалды өмір алшақтығы жоқ, қайта шарттылықтан гөрі, нақтылыққа ауысу жағы басым.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ халқының елдік пен бірлік жолындағы бес ғасырлық тарихына қатысты көркем шежірені танып түсінуге, оның тек-тамырын зерделеуге, жанрлық жағынан нақтылы жасалған жіктеулер нәтижесі мен семиотикалық және құрылымдық жүйесін пайымдатумен дараланады. Сондай-ақ, эпостағы көне дәстүрдің өзінше түлеп, жаңаша жаңғыруының сыр-сипатын байыптауға, жырды айтушы жырау мен ақындардың эпикалық құлашын түрлі деңгейде сезініп түсінуге ықпал етуімен ерекшеленеді.

Батырлықты дәріптеудің фольклордағы дәстүрі бір болғанымен, көлемді эпикалық шығармаға айналуы әртүрлі. Тарихи эпостың тақырыптық тұрғыдан қарастырыла бастауы XX ғасырдан бастап, әр кез, әр шақта жүзеге асырылды дей тұрсақ та, біртұтас жүйемен кешенді түрде толық бағасы берілген жоқ. Эпикалық мұраларымыз қатарынан лайықты орын алатын тарихи жырдың шығу тегі мен дамуы, жырдың айтушысының шығарма туғызудағы алатын орны, атқаратын қызметі белгілі жүйемен саралауды қажет етеді. Эпостың көркемдік табиғатын тану қашанда ауқымды жұмысты талап ететіндігін түсінеміз. Біздіңше, тақырыптың зәрулігі дегеннің мән-мағынасы осында тұр. Рухани байлығымыз болып саналатын қазақ тарихи жырлары алатын орны мен бүгінгі көзқарасқа қатысты зерделеудің

өзін аса зәрулі ізденіс болатындығын түсініп, қазақ фольклортану ғылымындағы бізден бұрынғы еңбектерге сүйеніп, нақтылы мәселелерге контекстен қарау арқылы ғылыми талдау жұмыстары жүргізілді.

Қазақ халқының елдік күрестерін, тәуелсіздік жолындағы ұмтылысынан және мемлекеттік мүдделерінен хабардар ететін тарихи жырлардың бүгінгі көзқараспен талдану тағылымы, ХХІ ғасырдағы үш мың жылдыққа керегі мен берері бар деген тұжырымға жетелейді. Рухани мұрамыз болып саналатын тарихи жырлардың дәуірлік ұғыммен тұтастай талдануы, фольклортану ғылымы үшін еленетін еңбек болады деп сенімдеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 368 б.
- 2 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
- 3 Aitbayeva, V.M., Rakhimov, B.S., Shahina, S.Zh., Kadina, Z.Z., Ahmetzhanova, Z.B. Determination of national nature of a song as expression of artistic concept of ethnicity // *Astra Salvensis*, 2021. – P. 211–225 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107029452&origin=resultslist> (қаралған мерзімі: 15.10.2024)
- 4 Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 176 б.
- 5 Рахым Б.С. Тарихи эпос табиғаты: Қазақ тарихи жырларының поэтикасы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1997. – 235 б.
- 6 Aitbayeva V.M., Rakhimov, B.S. Current issues of a historical poem // *Problemas actuales de un poema histórico// Opcion*, 2019. – P. 441– 454 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85077636429&origin=resultslist> (қаралған мерзімі: 15.10.2024)
- 7 Бердібаев Р. Қазақ эпосы (жанрлық және стадиялық мәселелер). – Алматы: Ғылым, 1985. – 232 б.
- 8 Бердібаев Р. Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1979. – 312 б.
- 9 Қасқабасов С. Қазақ фольклорындағы тұтастану құбылысы. // *Жұлдыз*, 1992. №10. – Б.181-198.
- 10 Aitbayeva, V.M., Rakhmetova, V.A., Maulenova, A.M., ... Smailova, A.C., Rahimov, B.C. Functions of expressive facilities in heroic epos // *Ponte*, 2017. 73(10). – P.43-47 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85032472877&origin=resultslist>

Материал 23.10.2024 баспаға түсті

Трансформация пространства в историческом эпосе

Б.С. Рахимов¹, Г.Т.Глеубердина², Ж.А.Рустемова¹, Б.М. Айтбаева³

¹Карагандинский университет имени Е.Букетова, Караганда, 100000, Республика Казахстан

²Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

³Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан

В этой статье представлены исторические казахские поэмы, которые по содержанию, художественной силе не уступают эпическим произведениям. Цель статьи - переосмыслить целостность исторических поэм, наше духовное богатство, с современной точки зрения, т. е. проследить происхождение и развитие, структуру, жанровую специфику исторических поэм и их взаимосвязь с другими жанрами фольклора и тем самым доказать, что природа искусства единая система с поэтической стороны. При дифференциации исторических поэм применялись методы сравнительного и системного анализа. Путем сопоставления пространства и типов времени в исторических поэмах с героическими поэмами выявлены специфические особенности. Результаты статьи были рассмотрены в соответствии с методами исследования поэтической науки, определение художественного бытия исторических поэм с точки зрения целостности структуры. Раскрыто происхождение и

развитие исторических поэм, структура, жанровая специфика и взаимосвязь фольклора с другими жанрами.

Ключевые слова: исторический эпос, пространство, искусство, поэтика, время

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Коныратбаев А. Казахский эпос и тюркология. – Алматы: Наука, 1987. – 368 С. (на каз)
- 2 Ибраев Ш. Мир эпоса. – Алматы: Наука, 1993. – 296 С.
- 3 Aitbayeva, V.M., Rakhimov, B.S., Shahina, S.Zh., Kadina, Z.Z., Ahmetzhanova, Z.B. Determination of national nature of a song as expression of artistic concept of ethnicity // *Astra Salvensis*, 2021. – P. 211-225 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107029452&origin=resultslist> (дата обращения: 15.10.2024).
- 4 Магауин М. Литература эпохи Казахского ханства. – Алматы: Родной язык, 1992. – 176 С.
- 5 Рахым Б. С. Природа исторического эпоса: поэтика казахских исторических поэм. – Караганда: Изд-во КарГУ, 1997. – 235 С.
- 6 Aitbayeva, V.M., Rakhimov, B.S. Current issues of a historical poem // *Problemas actuales de un poema histórico// Opcion*, 2019. 35 – P. 441- 454 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85077636429&origin=resultslist> (дата обращения: 15.10.2024).
- 7 Бердибаев Р. Казахский эпос (жанровые и стадийные вопросы). – Алматы: Наука, 1985. – 232 С.
- 8 Бердибаев Р. Проблемы казахской исторической поэмы. – Алматы: Наука, 1979. – 312 С.
- 9 Каскабасов С. Феномен целостности в Казахском фольклоре. // *Звезда*, 1992. №10. – С. 181-198.
- 10 Aitbayeva, V.M., Rakhmetova, B.A., Maulenova, A.M., ... Smailova, A.C., Rahimov, B.C. Functions of expressive facilities in heroic epos // *Ponte*, 2017. 73(10). – P.43-47 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85032472877&origin=resultslist> (дата обращения: 15.10.2024)

Материал поступил в редакцию журнала 23.10.2024

Transformation of space in the historical epic

V. Rakhimov¹, G. Tleuberdina², J. Rustemova¹, V. Aitbayeva³

¹E.Buketov Karaganda University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan

²Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

This article examines historical Kazakh poems, which, in terms of content and artistic power, are equally significant to epic works. The purpose of the article is to reassess the integrity of historical poems and their role in our spiritual wealth from a modern perspective. Specifically, the article traces the origin, development, structure, genre specifics, and the relationship of historical poems with other folklore genres, aiming to demonstrate that the nature of art is a unified system from a poetic standpoint. Comparative and systematic analysis methods were employed to distinguish historical poems. By comparing the space and temporal elements in historical poems with those found in heroic poems, distinctive characteristics are revealed. The findings of the article are presented in accordance with the research methods of poetic science, focusing on the artistic existence of historical poems from the perspective of their structural integrity. The author explores the origin and development of historical poems, their structure and genre specifics, as well as the relationship between folklore and other genres.

Key words: historical epic, space, art, poetics, time.

REFERENCES

- 1 Konyratbaev A. Kazahskij epos i tyurkologiya [Kazakh epic and Turkology]. – Almaty: Nauka, 1987. – 368 S. (in Kazakh)
- 2 Ibraev SH. Mir eposa [The world of the Epic] . – Almaty: Nauka, 1993. – 296 S. (in Kazakh).
- 3 Aitbayeva, B.M., Rakhimov, B.S., Shahina, S.Zh., Kadina, Z.Z., Ahmetzhanova, Z.B. Determination of national nature of a song as expression of artistic concept of ethnicity // *Astra Salvensis*, 2021. – P. 211-225 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107029452&origin=resultslist> (in Eng.). (accessed 15.10.2024).
- 4 Magauin M. Literatura epohi Kazahskogo hanstva. [Literature of the era of the Kazakh Khanate] – Almaty: Rodnoj yazyk, 1992. – 176 S. (in Kazakh).
- 5 Rahym B. S. Priroda istoricheskogo eposa: poetika kazahskih istoricheskikh psalmov. – Karaganda: Izd-vo KarGU, 1997. – 235 S. (in Kazakh).
- 6 Aitbayeva, B.M., Rakhimov, B.S. Current issues of a historical poem // *Problemas actuales de un poema histórico// Opcion*, 2019. – P. 441-454 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85077636429&origin=resultslist> (in Eng.) (accessed 15.10.2024).
- 7 Berdibaev R. Kazahskij epos (zhanrovye i stadijnye voprosy). – Almaty: Nauka, 1985. – 232 S. (in Kazakh).
- 8 Berdibaev R. Problemy kazahskoj istoricheskoy poemy. – Almaty: Nauka, 1979. – 312 S. (in Kazakh).
- 9 Kaskabasov S. Fenomen celostnosti v Kazahskom fol'klore. // *Zvezda*, 1992. №10. – S. 181-198. (in Kazakh).
- 10 Aitbayeva, B.M., Rakhmetova, B.A., Maulenova, A.M., ... Smailova, A.C., Rahimov, B.C. Functions of expressive facilities in heroic epos // *Ponte*, 2017. 73(10). – P.43–47 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85032472877&origin=resultslist> (in Eng.). (accessed 15.10.2024)

Received: 23.10.2024

SRSTI 16.21.47

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp247-262](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp247-262)

A.Q. Tangsyqbay¹, Q.K. Kenzhalin¹, A.V. Dybo²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

²Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences, Moscow, 125009, Russia

FEATURES OF THE USE OF COLOR NAMES IN «BABURNAMA»

Zahīr ud-Dīn Muhammad's "Baburnama", written in the 16th century in the Chagatai language, stands as a pivotal historical and literary document for both the Turkic world and global research. This study investigates the lexical representation of colors and shades in "Baburnama", identifying 16 distinct color terms: aq, ala, qara, sariğ, yaşıl, qızıl, kök, qonqar, mällä, kälä, zard, sabz, nılä, sūsanī, banafş, and řūřī. Employing lexical and semantic analysis, the research examines not only the primary meanings of these terms but also their contextual nuances and symbolic connotations. The findings demonstrate that Babur employed color lexemes to enhance descriptive imagery and enrich his narrative with cultural and historical depth. This analysis highlights the aesthetic and conceptual frameworks of the time, offering insights into Babur's artistic and cultural vision. By explaining the lexical and stylistic dimensions of "Baburnama", this study contributes to